

HET RAADSEL VAN RIETHOVEN ONTRAADSELD

Vooraf

De latijnse tekst onder het zestiende eeuwse schilderij van bisschop Martinus Rythovius dat zich bevindt in de kerk van Riethoven was begin jaren zeventig van de vorige eeuw aanleiding tot een heftige pennenstrijd tussen enkele 'geleerden' in het tijdschrift Brabants Heem. Ben Fokkelman, docent aan het Rythovius College in Eersel, reageerde met zijn artikel in 1972 op een eerdere – maar niet naar volle tevredenheid geslaagde – poging die in 1961 al door P.H. Verhoeven O.Praem. ondernomen was. Fokkelman kreeg bij zijn vertaling assistentie van dr. D. van Nes, leraar klassieke talen te Groningen. Toch hield hij een slag om de arm of zij samen het wel bij het rechte eind hadden. Eind 1972 kapittelde drs. F. Conradi al met enkele kanttekeningen.

Het duurde even, maar in 1974 bracht A. van Gool met een lang artikel van vijftien pagina's zwaar geschut in stelling en haalde Fokkelman en anderen, zoals Uri Nooteboom, met hun pogingen helemaal onderuit. Zelf deed hij allerlei suggesties en daagde "ieder die door het raadsel van Riethoven worden gekweld" uit, om met externe gegevens voor de dag te komen. Daarmee bedoelde hij eventuele aantekeningen die bij een restauratie van het schilderij in 1891 konden zijn opgetekend.

Welnu, ik voelde me door alle ophef en pennenstrijd allerm minst gekweld, maar raakte wel in het onderwerp geïnteresseerd en ging op zoek naar mogelijke externe gegevens. Deze had ik toevallig in huis, want net in de jaren zeventig was ik druk doende met alle manuscripten van meester Panken. In zijn *Geschiedenis van Riethoven* wijdde hij een uitgebreid hoofdstuk aan de uit het gehucht Walik afkomstige Martinus Bauwens, alias de kerkvorst Maarten Rythovius. Panken vermeldt ook de restauratie van het schilderij in 1891, door wie en waar het werd hersteld. Jammer dat de tekst in het manuscript door ongedierte was beschadigd. Wat in het licht van de raadselachtige Latijnse tekst belangrijk was, is de vermelding: "*De letters van het opschrift zijn door hem [restaurateur] door andere vervangen; ongeveer een derde groter dan de oorspronkelijke.*"

Dat bracht me op de gedachte om me met deze aanwijzing te mengen in de steeds heftiger wordende pennenstrijd en leverde daarvoor een bijdrage aan het tijdschrift Brabants Heem. Daarbij voegde ik nog een andere

suggestie omdat ik kort tevoren in een kunsttijdschrift las dat ergens in een laboratorium een beroemd schilderij met röntgenstralen was onderzocht. Bij dat onderzoek bleek dat onder het zichtbare doek nog een eerder schilderij verborgen was. Dus stelde ik Ben Fokkelman voor ook die weg te bewandelen met het schilderij van Rythovius. Zo is geschied en wisten we dat de geleerden gekeken hadden in een wazige spiegel. Ze hadden de klok horen luiden maar wisten niet waar de klepel hing. Hun pennensrijd kreeg meer en meer het karakter van een bol garen die in de war geraakt is. En door op gevoel aan willekeurige draden te trekken raakte de bol telkens meer in de war.

Op de volgende bladzijden kunt u het hele proces volgen. Degenen die niet vertrouwd zijn met het Latijn hoeven niet alles van A tot Z te lezen. De rode draad van deze geschiedenis leest u gemakkelijk als u alleen kiest voor de artikelen van Fokkelman en van mij, maar met dank alsnog aan meester Panken. Uiteindelijk is een notitie in zijn *Geschiedenis van Riethoven* toch de bron ofwel de sleutel geweest waarmee het Raadsel van Riethoven ontraadseld werd.

Toch heb ik ervoor gekozen om alle artikelen uit Brabants Heem van toen te bundelen omdat het op zichzelf ook geschiedenis is die laat zien hoe door sommigen met historisch erfgoed 'knap' werd omgesprongen. Het is voor de fijnproevers hoogst vermakelijk om ook eens te zien hoe geleerden met hun geleerdheid elkaar in de haren konden vliegen.

Achteraf gezien mogen we concluderen dat onze 'latinisten' niet eens in een wazige spiegel hebben gekeken, maar dat er toen ook al lachspiegels zijn geweest.

Johan Biemans

november 2015

Inhoud

Vooraf	1
Artikelen	
I. B.H.A. Fokkelman	4
II. F. Conradi	7
III. A. van Gool	8
IV. J.H.C. Biemans	26
V. B.H.A. Fokkelman	29
VI. G.J.M. Bartelink	33
VII. B.H.A. Fokkelman	36
Afbeeldingen	41 t/m 50

I. HET RAADSEL VAN HET RYTHOVIUS-SCHILDERIJ TE RIETHOVEN ¹

In 1961 werd door P. H. Verhoeven O. Praem. een levensschets gepubliceerd van „Maarten van Riethoven, eerste bisschop van leper“, t.g.v. het 4de eeuwfeest van deze in 1511 te Riethoven geboren kerkvorst.

In de pastorie van deze plaats hangt een levensgroot op doek gepenseeld portret van deze bisschop, die bekend is als Rythovius. Op pagina 104 en 105 van Verhoevens boekje komt het min of meer raadselachtige onderschrift ter sprake. Het luidt als volgt:

*Martinus populi occursu Rythovius Ypris
Et bis sex lustris additus annus erat
Suscepitur praesul presta silitque lares
Cum ter quinque erant a nato saecula Christo.*

Bij een restauratie van het portret in 1891 werd er geknoeid aan deze tekst, die niet goed leesbaar meer was, zegt Verhoeven, die dan dr. P. C. de Brouwer uit Hilvarenbeek erbij haalt, om van „presta silitque“ „praesiliuntque“ te maken.

Terecht wordt door Verhoeven de vertaling gekraakt van de Brabantse schrijver Uri Nootboom: „*Martinus Rythovius was bij zijn inhaling te leper zestig jaar oud. Vijftien eeuwen waren sinds de geboorte van Christus verlopen, toen de bisschop dit juk op zich nam en zijn familie vaarwel zei.*“

Want: a) Rythovius was 50 jaar bij zijn installatie;

b) „Annus additus erat“ blijft onvertaald;

c) waar dat juk vandaan komt, is al even duister.

Verhoeven stelt dan als vertaling voor: „*Martinus Rythovius werd te leper onder grote volkstoeloop als bisschop ingehaald, terwijl de Riethovenaren zich daarover ten zeerste verheugden, toen er driemaal vijf eeuwen sedert de geboorte van Christus verstreken waren en bij tweemaal zes lustra nog één jaar werd toegevoegd*“ (d.i. in het jaar 1561)“.

Hoewel Verhoevens vertaling dichter bij het Latijn blijft dan die van Uri Nootboom, ben ik van mening, dat ook hij in het raadsel is blijven steken. En zonder te willen beweren, dat ik er wél uitgekomen ben, geef ik hierbij mijn proeve van vertaling. Ik stel voor de tekst als volgt te lezen, waarbij ik dan de woorden voorzie van metrische- en verdere prosodische tekens. In de Latijnse dichtkunst immers wordt de versmaat - in tegenstelling tot het Nederlands, waar ze bestaat uit een regelmatige opeenvolging van

¹ Brabants Heem XXIV 1972 p. 111-113.

geaccentueerde en ongeaccentueerde lettergrepen - gevormd door een regelmatige opeenvolging van lange en korte lettergrepen. Hierbij dient bovendien nog opgemerkt te worden, dat dikwijls een versaccent niet samenvalt met het woordaccent. (onderstreept is lang *cursief* is kort)²

1. Martinus populi occursum Rythóvius Ypris
2. suscipitur praesul praesta silitque lares
3. cum ter quinque erant a nato saecula Christo
4. et bis sex lustris additus annus erat.

Latinisten onder de lezers zullen de prosodie waarschijnlijk aanvaardbaar achten, behalve in regel 3, waar in klassieke poëzie *quinque erant*, met hiaat, nooit toelaatbaar zou zijn, maar gelezen zou worden: *quinque-erant*. Men moet echter wel bedenken, dat onze 16de eeuwse humanisten wel vaker en wel op méér dan een punt afweken van het klassiek Latijn en niet schroomden zelf nieuwe woorden (neologismen) er bij te voegen.

Al met al ligt hier dan een epigram voor ons, bestaande uit twee elegische disticha, gevormd uit hexameter en pentameter. Maar dan blijkt ook, dat het gedeelte „*praesta silitque*” metrisch niet juist is.

Echter wordt het metrum ook bedorven door „*praesiliunt*”.

Voorts kan de vraag gesteld worden of „*silit*” in het enkelvoud kan staan met als subject (onderwerp) een meervoudsvorm: *lares*, tenzij de dichter zich een graecisme heeft veroorloofd in de Latijnse poëzie.

Vervolgens, het werkwoord „*silio*” komt, voor zover ik heb kunnen nagaan, uitsluitend voor in samenstellingen (*composita*). Bovendien zou „*praesta*” de vrouwelijke vorm zijn van het uiterst zeldzaam gebruikte „*praestus*” = „*tegenwoordig*”. En dan zou „*lares*” eveneens vrouwelijk enkelvoud moeten zijn, mogelijk een verschrijving van het haast nooit voorkomende „*lar, laris*” dat trouwens mannelijk is. Vreemd aan doet ook het „*que*” na „*praesta silit*” waar men normaal zou moeten lezen „*praestaque silit*”.

Het lijkt me uitgesloten, dat „*lares*” een *nominativus* of *onderwerp* is, het zal *accusativus*, = lijdend voorwerp zijn. En als men van de *s* van *silit* een *b* maakt, krijgt men „*praestabilitque*”. Hiermee krijgt men een correct metrum en bovendien een zeer redelijke vertaling: beveiligen, orde op zaken stellen, het wankele bestendigen, bemoedigen: *Rythovius* bemoedigt zijn „*lares*”, d.w.z. zijn *diocesanen*.

Blijft de vraag of „*praestabilire*” bestond in het middeleeuws Latijn.

² De metrische tekens boven de lettergrepen in het artikel heb ik hier door onderstreept (lang) en *cursief* (kort) vervangen. jb.

Of zou men mogen lezen: „praesto stabilitque lares“?, waarbij praesto een bijwoord is met de betekenis: op de aangewezen plaats = leper?

Als vertaling stel ik tenslotte eenvoudig voor:

„In het jaar 1561 na Christus werd Martinus Rythovius te leper als bisschop geïnstalleerd in aanwezigheid van een grote schare volks, alwaar hij onmiddellijk begon zijn diocesanen (door woord en daad) te bemoedigen“.

Rest mij nog dank uit te spreken aan dr. D. van Nes, leraar klassieke talen te Groningen, die zich met mij over dit probleem gebogen heeft, om tot deze bevindingen te komen.

B. H. A. FOKKELMAN

P.S.

Ik vond bij de 17de eeuwse Duitse wijsgeer Leibniz (1646-1716) het voltooid deelwoord van „praestabilire“ in zijn theorie van de „*harmonia praestabilita*“ waarmee hij een van te voren vastgelegde relatie aanduidt tussen oorzakelijkheid en samenhang der dingen.

B. F.

II. HET RAADSEL VAN RIETHOVEN ³

Het raadsel van Riethoven intrigeert me, maar tegen het artikel van de heer Fokkelman in de laatste aflevering van ons tijdschrift heb ik bezwaren. Ik kan er ook wat goeds van zeggen en laat me daarmee beginnen. Het stuk is vlot geschreven; terecht wijst F. de vertalingen van Nooteboom en Verhoeven af; hij zet de vier regels behoorlijk in het gelid, zodat er twee dysticha voor den dag komen en hij vermoedt vernuftelijk, dat de tweede helft van het tweede vers aldus gelezen zou kunnen worden:

praestabi/litque la/res

Dr. P. C. de Brouwer moet eens voorgesteld hebben:

praesili/untque la/res

Maar „dat bederft het metrum" zegt F., terwijl de beide lezingen metrisch volkomen identiek zijn:

 twee dactyli met nog een lange _ v v / _ v v / _ .

Trouwens onze grote Doctor was er de man niet naar om door een conjectuur het metrum van een Latijnse versregel te gaan bederven. En dat is dan mijn eerste bezwaar.

Het tweede is dit: De eerste zin van F.'s artikel beweert dat 1511 + 400 gelijk is aan 1961. En dan ten derde: F. kan het Latijnse werkwoord silio maar nergens vinden.

Dat zal wel uitkomen; het gaat hier om „salio", dat in samenstellingen klankverandering ondergaat en dan krijgen we desilio, insilio, transsilio en misschien ook ooit praesilio. Zo heeft facio de samenstellingen afficio, conficio, deficio, efficio, inficio, officio, perficio, reficio en sufficio. Dat alles hebben we in onze kinderjaren geleerd op de Kleine Figuur, maar wie zich daar in zijn latere leven niet aan houdt, die kan er ooit toe komen om „in een donkere kamer op zoek te gaan naar een zwarte hoed, die er niet is."

Dat heeft een al te zakelijke Engelsman eens gezegd van de filosofie en dat is in deze het inexorable fatum geworden van de heer F.

Intussen is het met dat al wel volkomen duidelijk dat de tweede helft van die tweede regel reparatie behoeft.

drs. F. CONRADI

³ Brabants Heem XXIV 1972 p.148 (Kapittelstokjes).

III. HET RAADSEL VAN RIETHOVEN ⁴

Het meest raadselachtige in het raadsel van Riethoven vind ik eigenlijk, dat niemand eens gevraagd heeft of het wel een raadsel is. Een raadsel is iets dat er loos uitziet, maar waarvan het verborgene gevonden kan worden; met list en geduld, maar in ieder geval met behulp van de gegevens die *in* het raadsel zijn opgesloten. Dat is met het raadsel van Riethoven niet het geval.

Is de vraag: „welk hoofddeksel zit er in de plaatsnaam Putten?” (antwoord: „pet”), wel een raadsel? Neen, het zal wel een drukfout zijn. En wie zich er jarenlang op aftoet, totdat hij van Putten in Olmütz terecht is gekomen en dan én plaatsnaam én een muts meent „gevonden” te hebben, heeft niets gevonden; hij heeft zich alleen foutievelijk druk gemaakt om een drukfout. En als uw dochttertje een briefje bij de telefoon heeft gelegd: „Re bek aze mami”, begrijpt u subiet dat mevrouw Rabinowicz weer eens gebeld heeft. Niet doordat U een Poolse expert „erbij haalde”, die verklaarde: „Rebe” = rebbe = *rabbi*; „Kaze” is van kazeč, „dichterlijk” voor *mowič* = spreken, en „mami” = mamy = wij hebben; dus: „wij hebben (plur. mai.) Rabimowicz (aanvullen: aan de lijn gehad)”. Neen, maar U, verstandige ouders, hebt geen ogenblik de plicht gevoeld „de tekst zoveel mogelijk te eerbiedigen”; U weet dat er eenvoudig maar één vriendinnetje is dat Rebecca heet, en uw kind (van zes) schrijft zoals het gebekt is.

En zo is het ook met het raadsel van Riethoven. De dooernstige pogingen van de heer Verhoeven, in 1961, en daarna die van de heer Fokkelman in 1972*) waren tot mislukking gedoemd. Zij hebben zich immers gehouden aan de regel: de tekst zoveel mogelijk te eerbiedigen, d.i.: bij het pogen te reconstrueren wat er oorspronkelijk gestaan heeft, zo dicht mogelijk te blijven bij de tekst zoals wij die nú letter-lijk hebben. Dit lijkt een zeer loffelijk streven. Maar de bedoeling van dit artikel is juist aan te tonen, dat het in *dit* geval *niet* de juiste methode was. Daarom haalde ik het absurde voorbeeld aan van een (denkbeeldig) geleerde, die een onopschrijfbaar naam zocht te reconstrueren uit de krabbels van een kind. Alleen gegevens *buiten* de tekst maakten „het raadsel” oplosbaar. En om de gegevens *buiten* de tekst hebben de speurders naar de oplossing van het raadsel van Riethoven zich helemaal niet bekreund. Dat daar éérsť iets aan moet gebeuren, *want* dat, ten tweede, *in de tekst*, door „een kinderhand”

⁴ Brabants Heem XXVI 1974 p. 59-73.

geschreven, *geen vast punt voor een reconstructie* is te vinden, dat aan te tonen is de dubbele opzet van dit artikel.

Eén opmerking nog vooraf. Ik zou de heren Verhoeven en Fokkelman natuurlijk alleen maar erkentelijke respecten hebben bewezen voor hun ijverig pogen, en géén kritiek op hen hebben geuit, als zij niet een beetje „du haut de sa grandeur" op de voortreffelijke Uri Nooteboom waren neergevallen, én ook niet de autoriteit van Dr. P. C. de Brouwer in het geding hadden gebracht.

Zie de noten bijeen achter dit artikel. De lezer wordt geacht het artikel in *Br. H. XXIV, 5 (Sept.-Okt. 72)* en ook dat in *Br. H. XXIV, 6 (Nov.-Dec.)* bij de hand te hebben.

Om met Dr. de Brouwer te beginnen. Verhoeven (o.c. p. 104) zegt: „Bij een vroegere restauratie van dit portret" (van Ryth. te Riethoven) „in 1891 werd er geknoeid aan de tekst, die niet goed leesbaar meer was. Zo komt het, aldus Dr. de Brouwer uit Hilvarenbeek, dat men van „praesiliuntque" de twee hier onverklaarbare woorden „praesta" en „silitque" gemaakt heeft...". Nu heb ik den Doctor nooit zó apodictisch iets zó verdachts horen verdedigen, van mijn leven niet. Ik maak mij sterk, dat men hem zo maar eens à bout portant met de kwestie heeft geconfronteerd, op een vergadering of zo; en ik durf te wedden, dat hij zijn antwoord niet dan met een degelijke dosis scepsis aan de ondervrager heeft meegegeven - ik zie hem al „jamaar, jamaar, jamaar" zeggen met het karakteristieke wik-en-weeg-en-weifel-handgebaar.

Toch staat dat antwoord nu als een „ex cathedra" gedrukt, (wist hij, dat zijn autoriteit zó in de weegschaal geworpen zou worden?), - zodat Fokkelman, volkomen te goeder trouw, kan schrijven dat „Dr. de Brouwer erbij gehaald is" is „om van „presta silitque" „praesiliuntque" te maken". Dat Dr. de Brouwer geen kans heeft gehad zijn *Forcellini* in te zien, zegt Verhoeven nergens, maar Fokkelman had het kunnen constateren, toen hij het werkwoord „silio" „zover hij gekund heeft" is nagegaan (l.c.p. 112). Hij had nl. direct kunnen zien dat *Forcellini* maar één plaats s.v. „praesiliunt" opgeeft: de bekende plaats bij Plautus (*Stichus*) waar iemand „de tranen in (uit) de ogen springen" van vreugde. Ook *Gesner*, na en naar *Stephanus*, geeft alleen die éne plaats. De schrijver van het epigram op Riethovens'

portret kan die plaats best gekend hebben; Plautus werd veel gelezen. Luther droeg hem gewoon bij zich, in zijn kap of in zijn mouw.

Maar dan is de sprong van Verhoeven, van die tranen die uit de ogen springen naar de Lares, d.i. huisgoden die óp-springen, toch wel een echte salto mortale. Want ook zonder die tranen zit men aan de betekenis: praesilire = „naar voren springen" heus wel vast. Zeker bij een auteur uit de XVIe eeuw, want bedreven Humanisten kenden hun latijn uit *auteurs*, niet uit woordenboeken, ze kenden van Ovidius, Horatius, Vergilius, Juvenalis, Martialis, honderden verzen van buiten, dat blijkt uit hun overal-verstopte citaten.

Maar Verhoeven móet „praesilire" wel vertalen door „zich ten zeerste verheugen", (dat is dan een verdoezeling van „*opspringen* van plezier", dat overigens „*subsilire*" zou zijn geweest of „*exsilire*"), om zijn huisgoden te sauveren, die hij intussen tot Riethovenaren had omgebouwd. En die Lares, (= „het Kempens Heem"), zouden dan moeten hebben gesprongen op het moment dat Rythovius honderden mijlen vandaar, in Yperen, zijn joyeuse entree maakte. Het is mij te full-automatic voor 1561.

Dat ik zo boud verwerp iets dat P. C. de Brouwer zou hebben gezegd, zit mij eigenlijk helemaal niet prettig. Maar dat hij zijn Forcellini niet heeft kunnen raadplegen, is evident. Dat Gesner en Stephanus s.v. ook alleen maar die ene Plautusplaats opgeven, bewijst dat het woord niet courant was. Geen van de onder dit artikel opgegeven woordenboeken voor Middeleeuws Latijn geeft het. Ik zonder eerlijkheidshalve uit Maigne d'Arnis, die het woord kent in verband met het latere „repressaille". En ik verbaasde mij erover dat de Groningse classicus, stok en stut van de heer Fokkelman, niet even Lewis & Short heeft opgeslagen, toen de heer F. naar het werkwoord „*silio*" zocht „voor zover hij het kon nagaan". Daar had hij dan s.v. gevonden: „(*praesilio*, -ire, a false reading, Plaut. Stich. 3, 2, 13; v. *prosilio*.)". Dit verklaart afdoende het „ein-malige" vóórkomen van het woord; het bewijst niet dat: een XVI-e eeuwse schrijver het niet „in voorraad" kon hebben, (Stephanus „heeft" het immers), maar het argument, dat er alleen „naar voren springen" mee werd uitgedrukt, wordt er te meer klemmend door.

Door dit alles tesamen moest ik het „praesiliunt" van Dr. de Brouwer wel verwerpen. Toch, heb ik dat niet gedaan. Ik verwerp tot nu toe alleen de veronderstelling, *dat* hij zijn conjectuur zó simpel heeft gegeven als Verhoeven het voorstelt. Dat iedere lezer van Brabants Heem zélf wel kon

zien, dat hier aan Dr. de Brouwer iets wordt toe-gedicht dat met zijn steeds weer verrassende scherpzinnigheid niet te rijmen is, mocht ik toch niet, lichtvaardig, aannemen. Daarom deze amende honorable. Een verdediging heeft hij, van mij zeker, niet nodig.

Anders is het met *Uri Nooteboom*, de dichterlijke. Van hem wordt natuurlijk gretig geloofd, dat hij met de franse slag zijn legendarische studentenpet naar deze dorre latijnse cliché-regels heeft geworpen.

Vergis U niet. De heer Fokkelman vindt dat zijn vertaling „terecht door Verhoeven wordt gekraakt" (l.c.p. 111). „Den Uri" had rekenfouten gemaakt (Verhoeven had kunnen en moeten uitleggen, hoe dat kwam; dus zal ik het straks even doen. Dat hij de woorden „annus additus erat" niet vertaalde, valt daaronder). Vooral moet Nooteboom onder het juk door, omdat hij schrijft „toen de bisschop dit juk op zich nam". „Waar dat juk vandaan komt, is al evenmin te verstaan", berispt Verhoeven en Fokkelman zegt het hem (onnauwkeurig) na. Welnu, dat dat juk niet in de tekst staat, wist Nooteboom echt óók wel. Maar voor hem, die de tekst *in Riethoven zelf* gezien heeft, een steenworp van zijn geliefde Dommelen, luidde de tweede regel: „additus annus erat. Suscipitur praesul presta silitque" en wie kan daar wat van maken! Uri Nooteboom is er dan ook niet eens aan begonnen. Maar hij heeft wel het éniige juiste gedaan: *hij heeft zich gehouden aan wat ons in de tekst - als een geheel - wordt gezegd.*

Daarom is zijn losse, vrije, weergave begrijpelijk, eenvoudig, en van vreemde smetten vrij. Zijn betuttelaars hebben een hele santekraam overhoop gehaald, alleen om nog dieper in het riet van de doolhoven verward te raken. Zij hadden van Uri Nooteboom bijvoorbeeld kunnen leren, hoe ze de Lares moesten eerbiedigen.

Noch Verhoeven, noch Fokkelman, noch de Groningse classicus prijzen Nooteboom om zijn intuïtief-aardige vondst: „en zijn familie vaarwel zei". Hiermee bevindt zich den Uri in goed gezelschap. *Ovidius* (Fasti I, 478) kent „Larem deserit" voor „hij verlaat zijn geboortestreek." *Martialis* noemt de stad Padua „Larem". En zo verder. Ik had dan ook de corrupte regel graag zó gereconstrueerd:

„*súscipitúr Praesúl, déseruitque Larés*". Maar mijn bezwaar tegen deze opvatting van Nooteboom is dit: Riethovius hééft zijn geboortestreek niet verlaten, toen hij bisschop van leperen werd; hij was al jaren in de wijde wereld geweest. Dat bezwaar weegt mij zwaarder dan het feit dat *Lar*, als

het „geboortegrond, heem" betekent, bijna altijd in het enkelvoud staat, terwijl hier het meervoud gebruikt is. (Hoe trouwens de heer Fokkelman kan spreken van „het haast nooit voorkomende Lar" (enkelvoud), is mij een raadsel. Had de Groningse classicus hem dan niet meteen de beroemde aanhef van de proloog van *Plautus' Aulularia* kunnen declameren: „ego Lar sum familiaris", „Ik ben de Huis-god"? En, om in de XVIe Eeuw te blijven, waar haalt Erasmus dan zijn Adagium „Lari sacrificant" vandaan, „zij offeren aan hun eigen haard(god)"?). En het spreekwoord: „a tuo Lare incipe"? In elk geval, alleen het „en zei zijn familie vaarwel" van Uri Nootboom heeft bij mij nog een tijdlang gepleit voor Verhoevens' „Lares = Kempens Heem", maar dat „praesiliunt" kan ik daarbij met de beste wil niet gebruiken. Toch wil ik de gedachte van Uri Nootboom niet definitief verwerpen, men moet een woord van een dichtelijk mens niet als quantité négligeable wegwerpen, omdat hij ook fouten maakt. In Uri Nootbooms vertaling staan fouten, maar ik kan hem volgen. Mensen die met Aufwand van geleerdheid huisgoden vermaken tot heiboeren-die-springen, of ze omdopen tot diocesanen, kan ik *niet* meer volgen.

Het ad absurdum voeren van de tot nu toe ondernomen pogingen het raadsel van Riethoven op te lossen, had nóg een oogmerk: duidelijk te maken dat het tot niets leidt, een raadsel op te lossen vóór men precies weet hóe het gesteld moet worden, en of het goed gesteld is. A fortiori leidt het tot niets, als men zeker weet *dat* het niet goed gesteld is. Om het raadsel op te lossen heeft men tot nu toe alleen getuurd op de tekst, op letters. Toch is te bewijzen dat die letters, waar „het raadsel" in schuilt, corrupt zijn, onbruikbaar zelfs. Men komt er dus nooit uit, zolang men alleen de *interne* gegevens gebruikt. De hele vraag of er nog méér gegevens zijn, *externe*, en, zo ja, welke dat zijn, ligt nog braak.

Daarom volgen hier:

- A) Vragen naar *externe* gegevens over de tekst;
- B) *Een conclusie* uit één der externe gegevens: minstens op één plaats is elke conjectuur op basis van de bestaande tekstgegevens onmogelijk en methodisch onjuist. De bestaande woorden moeten daar eenvoudig weggedacht worden; *een lacune moet worden opgevuld*. Deze lacune is precies vijf lettergrepen groot _ v v _ v .
- C) Enige voorbeelden om te suggereren hoe men een conjectuur zou moeten opstellen: *niet* uitgaande van de overgeleverde tekst (d.i. huiselijk

gezegd: de letters die er nu staan) maar van de *inhoud* van het meegedeelde (d.i.: zakelijk, uitgaande van de gebeurtenis die bericht wordt).

A) *Externe gegevens*. Bestaan er dan' externe gegevens? Dat moet wel. Die „vroegere restauratie van 1891" moet ergens gedocumenteerd staan. In brieven, rekeningen e.d.: „Het herstel van de parochiekerk onder pastoor de Hoog (1889-1899)", waar Verhoeven ook in dit verband over spreekt (o.c. p. 104), moet toch

papieren sporen nagelaten hebben. Trouwens, één vraag: Zijn er méér restauraties geweest? Die van 1891 heet „vroeger". Vroeger dan wat, please?

Deze paar vragen volstaan om te laten zien, dat „het raadsel van Riethoven" te gaan oplossen vóór we ook maar weten óf een antwoord op (een van) die vragen ons een nieuw gegeven kan verstrekken, eigenlijk gelijk staat met het gaan oplossen van een raadsel vóór men de opgave gelezen heeft.

Bij deze dus een oproep aan allen die door het raadsel van Riethoven worden gekweld, er voor te zorgen dat éérst deze kaarten eens op tafel komen.

Ik kán mij b.v. voorstellen, dat een onderzoek uitwijst, dat de randen van het doek eens zijn afgesneden; misschien zelfs, dat nog sporen van letters aan te tonen zijn ónder de huidige bovenlijst, óp de huidige binnenlijst. Want er is met het schilderij wel iets gebeurd dat men ingrijpend zou kunnen noemen.

Intussen kan men nu niet méér doen, dan die externe gegevens uitbuiten, die door de tekst zelf, juist dóór zijn huidige toestand, worden verschaft; dat zijn in elk geval gegevens van eerste rang.

Toen ik me dan ook eens aan het Raadsel wilde wagen, ben ik begonnen met (me) naar Riethoven te (laten) rijden en voor het schilderij zelf te gaan staan.

Daar las ik (z. foto):

MARTINUS POPULI OCCURSU RYTHOVIUS IPRIS ET BIS SEX LUSTRIS
ADDITUS ANNUS ERAT. SUSCIPITUR PRAESUL PRESTA SILITQUE
LARES CUM TER QUINQUE ERANT A NATO SECLA CHRISTO

Een andere naam dan onzin verdient dit niet. De hand die deze woorden penseelde, is die van iemand die na het vijfde woord al aan het eind van zijn

Latijn was, zo hij al ooit aan het begin van enig Latijn was toegekomen. Is deze stoute stelling echter bewezen, dan is daardoor meteen al goeddeels de houding bepaald, die men tegenover de tekst moet aannemen als men hem gaat reconstrueren.

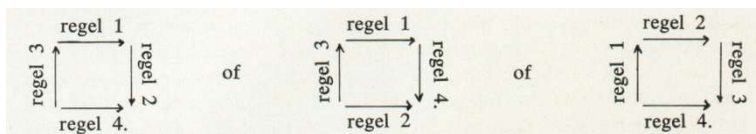
Nu is dat bewijs al geleverd. Door de letterschilder zelf. Midden in zijn onzinnige middelste regel plaatst hij *een punt*. Verhoeven zegt wel (o.c. p. 104) dat er op het portret „het volgende te lezen staat“:

*Martinus populi occursu Rythovius Ipris
et bis sex lustris additus annus erat
suscepitur [sic Verhoeven] praesul presta silitque Lares
cum ter quinque erant a nato secula Christo"*

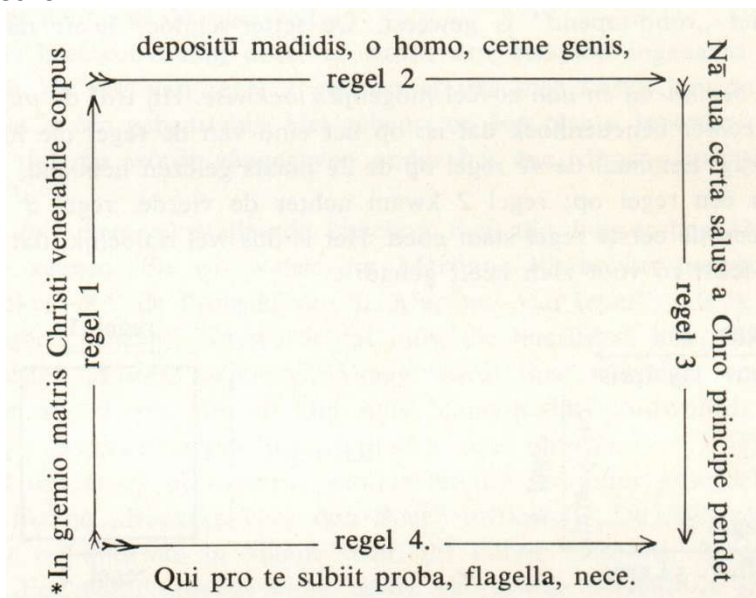
maar dat is niet waar. Fokkelman, op Verhoevens kompas varende, heeft te goeder trouw de lezers van Br. H. XXIV, 5 de indruk gegeven, dat de vier regels te Riethoven „te lezen staan“. Het verwijt aan Nootboom: „b) „additus annus erat“ blijft onvertaald“ lijkt daar dus terecht gemaakt. Maar nu blijkt, dat dat zinnetje voor Nootboom onderdeel van één lange nonsens-regel was. Hij kon die woorden heus best vertalen, maar wat moest hij ermee aan? Er staan drie regels én er staat een *punt* (achter „erat“). Verhoeven had niet mogen verzuimen mee te delen, óf (hem) bekend is (was), wanneer, hoe, door wie, er van de *oorspronkelijke vier* regels (daarover straks) *drie* zijn gemaakt (én: wanneer etc. van die drie weer vier). In elk geval had hij moeten berichten *hoe* die drie regels daar nu geredigeerd staan, inclusief het signaleren van die punt. Want die punt, die natuurlijk aan het *eind* stond van de tekst, is door de letterschilder waargenomen: dat bewijst hij door ze stiptelijk over te nemen. Dan ploegt hij onverdroten voort en heeft zo de hele tekst verhandeld: waarmee hij bewijst, dat hij dat zelf niet heeft geweten; want hij werkt nauwkeurig, maar wat hij penseelt zijn voor hem *letters, geen woorden-met-zin*.

Dat de tekst uit vier regels bestaat, kan men horen. Hij bestaat uit twee disticha, twee maal een hexameter + pentameter.

Het ligt voor de hand, aan te nemen dat die vier regels *om* het portret heen gezet zijn geweest; dat ziet men heel vaak en dat kan op diverse manieren gebeuren. B.v.

De laatste schikking lijkt „onlogisch" want regel 4 loopt dan tegen de richting van de andere in. Dat ze toch voorkomt, laat ik daarom even zien in een voorbeeld van vlak bij huis: het Centraal Museum te Utrecht. Piëta, 1546, v. Mechteld v. Lichtenberg toe Boscoep 1598. Centr. Mus. Utr. Inv. no, 18073.

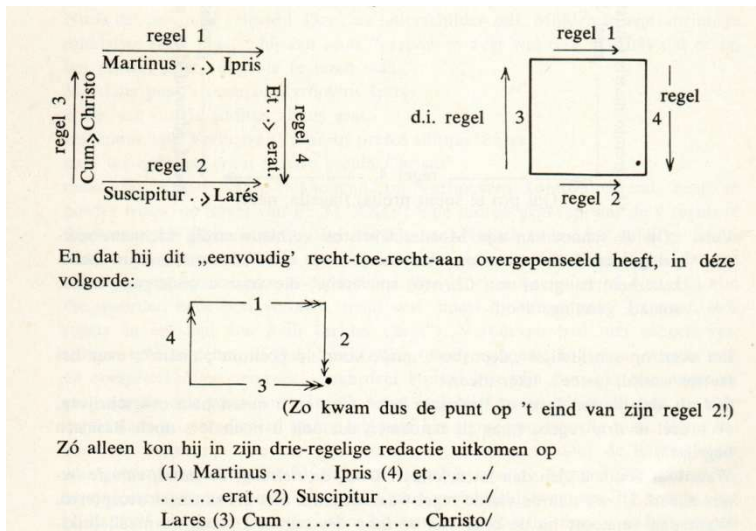
Vert. „Op de schoot van zijn Moeder Christus' eerbiedwaardig Lichaam/neergelegd, beschouw, o mens, met wangen nat (van tranen)/want uw heilszekerheid hangt af van Christus souverain/, die voor u ondergaan heeft: smaad, geseling, dood.

Let even op schrijfwijze „depositu", „na", voor „depositum", „nam"; over het laatste woord, „nece", later meer.

Stel nu, dat dit een Ierse of Baskische tekst was, en u moest hem overschrijven, eventueel in drie regels, (mag ik aannemen dat ook ú noch Iers noch Baskisch begrijpt?)

Waardoor zoudt u zich dan laten leiden? Door de *richting, de stand, van de letters* alleen. U zou dan de vierde regel waarschijnlijk niet als slotregel accepteren. Want dan verstoort hij de *orde van verloop* der regels. U zou, normaal, linksboven beginnen en de volgorde nemen; boven, beneden, links-op, rechts-neer (2-4-1-3). *Óf u zou de ster links-onder opmerken ah een „begin-teken”* en de volgorde nemen links-op + rechts-neer; boven + onder. Er is een kans dat u clockwise zou lezen en dan, à la bonheur, die onderste, dwarse regel maar als slotregel nemen. Maar de kans dat u, door onbekendheid met de taal, onzin zou produceren staat *drie tegen een*. Zo iets is er nu ook met de Riethoven-tekst gebeurd. Het is natuurlijk, - nogmaals zolang we niets weten over externe gegevens - onmogelijk te zeggen *óf* er op dit portret, of op een eventueel ouder, verloren?, origineel vier regels hebben gestaan, en, zo ja, in welke volgorde. Maar er is één vast punt, namelijk *de punt* achter het slotwoord „*erat*”. Die punt moet ergens gestaan hebben, waar de *lezer* „snappen” kon dat hij aan het *eind* van de tekst was gekomen. In een *hoek* dus wel. Maar toch ook weer op zó'n plaats, dat de *letterschilder*, die de punt zag (want overnam), dat NIET heeft „gesnapt”. Dat laat zich denken van een niet-latijn-kundige „lezer”, die dus alleen de letter-stand tot leidraad heeft; zeker als bovendien de regelvolgorde niet „rond-lopend” is geweest. De letterschilder heeft namelijk zó gelezen:

links-boven beginnend en dan zoveel mogelijk clockwise. Hij trof de *punt* immers aan in de rechter benedenhoek, dat is: op het eind van de regel die hij voor de *tweede* aanzag. Eenmaal de *4e* regel op de *2e* plaats gelezen hebbend, schoof hij verder alles één regel op; regel 2 kwam achter de vierde, regel 3 achter de tweede. Alleen de eerste regel staat goed. Het is dus wel duidelijk, dat de letterschilder de tekst zó voor zich heeft gehad:

Dit alles is zo uitvoerig uiteengezet om een voorstelling te geven van wat er schuil kan gaan onder de laconieke mededeling van Verhoeven-Fokkelman: dat „er geknoeid" werd „aan deze tekst, die niet goed leesbaar meer was". We kunnen ons toch wel een meer concrete voorstelling maken van dat „knoeien aan" de tekst. Het was een terugbrengen van een tekst van vier goed geconstrueerde versregels tot een verhandseld drietal met geen zinsbouw rekening houdende rijen woorden, - een operatie uitgevoerd door iemand *die geen latijn kende*.

B) *De conclusie* uit déze, - nog de nodige aanvulling wachtende, - externe gegevens is:

Bij het reconstrueren van de tekst is het methodisch onnodig, en zelfs onjuist, de overgeleverde woorden (? , letters?) „*presta silitque*" zoveel mogelijk te sauveren. Zij zijn voor een conjectuur een verwerpelijke basis. Ik bedoel letterlijk: men moet ze wég-werpen. Moet men dan de poging, de zin van die corrupte plaats weer te vinden, opgeven? Natuurlijk niet. Maar men moet zoeken, niet in het licht van verkeerd gelezen woorden op half-vergaan canvas, maar in het licht van de *zaak* zelf.

De zaak is heel eenvoudig deze: er wordt een bisschop ingehaald in regel 1 en 2; en in de rest van regel 2 gebeurt er iets met *Lares*, huisgoden, „eigen haard". Dat is één gebeurtenis. Het gebeurt op één plaats, leperen; op één

tijd: nl. op de tijd die wordt aangegeven onder het éne, direct-aansluitende, *cum*,,, , toen ..".

Wat doet zo'n vers-geïnstalleerde bisschop met zijn huis-en-haard? Betrekken zou ik zo zeggen. En wij weten *dat* Martinus Riethovius meteen een huis had, en ook *welk*: „de Proosdij van St. Martinus van Ieper", (als ik Verhoeven op p. 24 goed begrijp). Nu wordt dat huis, die haardstee, hier, met humanistisch snobisme „*Lares*" genoemd. Vraag wordt dus: wat doet een heer-des-huizes met zijn Lares, als hij zijn huis binnentreedt? Antwoord: begroeten, „*salutare*", — zoals een brave Rus zijn iconen doet (deed?).

Dat wordt ons al op de drempel van de latijnse literatuur gezegd door *Cato*, de Oude, in zijn „Boekske voor den Boer" (officieel: „*De Agricultura*") cap. II: „*Pater familias ubi in villam venit, uti Larem salutavit, fundum... circumeat*". „Een pater familias moet, zodra hij op zijn hofstede is aangekomen, meteen dat hij de Lar begroet heeft (buiging, gebaar, schietgebedje), de ronde gaan doen over zijn land."

Graag had ik dan ook als „oplossing" de lezing voorgesteld: „*Súscipitúr praesúl, pÉrsalutátque Larés*" (of „*consalutat*").

Maar dan zou ik onze auteur een fout laten maken tegen de metriek. Ik zou hem laten schrijven „*pÉrsalutat*", - (de u van „*salutare*" *is* nl. lang!) - op een plaats waar alleen het ritme _ v v _ mogelijk is, (waar dus de u van „*salutat*" kort zou moeten klinken).

Dit brengt mij op een principiële punt. De op te vullen leemte is niet helemaal „un trou", we hebben niet helemaal vrij spel. Er moeten *vijf* syllaben ingevuld worden, en dat bovendien *in deze vorm*:

_ v v _ v . Méér, minder, anders gerangschikte, syllaben laat de tweede helft van een correcte pentameter eenvoudig niet toe. (Voor lezers die met de termen hexameter en pentameter niet vertrouwd

zijn, en toch het betoog willen volgen, geef ik hier het klassieke exemplen van Schiller *Im Hexámeter steigt des Spríngquells flússige Säule, Im Pentámeter drauf fällt sie melódisch herab.*). Nu kan men wel zeggen, - en de heer F. hééft het gezegd, - dat „onze XVIe eeuwse humanisten wel eens meer van de klassieke regels afwijken", maar by what authority zegt „men" dat? Ik zou tenminste de eerste de beste van „onze XVIe eeuwse" latinisten, ongezien, niet ruilen voor een Riethovense kerk vol XXe eeuwse classici die

Lares tot heiboeren en diocesanen verformfaaien. Maar dan nóg: zou men bij een XVIe eeuwse latinist fouten signaleren, dan is het, *methodisch*, nog absoluut ontoelaatbaar van een onbekend, dus onbetrapt, auteur à priori aan te nemen dat hij óók wel fouten kan (zal) maken. Dat is gewoon 't stiekem zich zelf wat makkelijk maken. Heeft men van een *bepaald* auteur geen bewijzen dat hij *bepaalde* fouten maakt, dan mag men hem geen onbepaalde fouten laten maken; zijn hem *bepaalde* fouten bewezen, dan mag men hem er geen bij laten maken van een andere soort. Dat zijn de grondregels van gezond tekstherstel.

Fokkelman had dus van de kans dat onze auteur wel eens fouten kan maken, *methodisch* gewoon niet mogen gewagen. Hij pretendeert ook zeker niet dat hij, noch de Groningse classicus, trefzekere jagers van zulke fouten zijn. Immers níet-hypothetische fouten, die in de tekst staan, zijn hun kennelijk ontgaan.

Zo wijst hij nogal nadrukkelijk op de lelijke hiaat in „quinque erant”. Terecht. Maar zijn klacht klinkt toch als die over een lekje in een klapsigaar. Het hele „*Quinque*” mag er nl. eigenlijk niet staan. En „*erant*” is in deze context óók onverteerbaar.

„Drie maal vijf eeuwen” heeft de auteur willen zeggen; ongetwijfeld. „Ter” = „driemaal” en „quinque” = „vijf”, maar „driemaal vijf” is niet „ter quinque”, maar „ter quini”. Het is moeilijk uit te leggen aan lezers die geen latijn hebben geleerd. Misschien gaat het zó 't best: Voor 2 x 2 zegt een Romein „2 x een-paar”, voor 2 x 3: „2 x een trits”; 3 x 12: „3 x een dozijn”. We hebben nog éneke van die „'n groep-van-zóveel” aanduidende woorden („novene”; „semaine” oorspr. = zevental). Het latijn heeft ze van alle telwoorden en gebruikt ze na

„vermenigvuldigende” bijwoorden (drie *maal* enz.). „Driemaal vijf eeuwen” is dus correct „*ter quina saecula*”. Herstel ik nu „Cúm *ter quína eránt*” dan is het telwoord correct, maar de hiaat is gebleven. (Lees ik „Cúm *ter quíneránt*” of „Cúm *ter quínqu'eránt*”, dan kom ik een syllabe te kort). Maar nu is daar dat „*erant*”.

Reduceer ik de zin eens tot zijn hoofdelementen: „toen er... eeuwen waren na Chr.” Wat waren? Hoezo „waren”? Nootboom vertaalde natuurlijk „verlopen waren”. Niemand van zijn rechters die hem vroegen, hoe hij kwam aan dat juk, vraagt hem nú waar hij dat „verlopen” zag staan. Nergens; maar hij had het nodig. Hij *voelde* dat „*Saecula erant a Christo*”

stuntelig is, „potjeslatijn". Het klinkt als „When 15 centuries were after Christ" of „Quand 15 siècles étaient depuis J.C." Zo is ook „XV saecula erant a Christo nato" een zin als een kous zonder voet. Het *gezegde* over die eeuwen is niet dat ze „waren", maar dat ze „ergens van áf waren". Het minste dat aanvullend bij „a Christo nato" moet staan, is het praefix „a, ab". Dan zou de regel luiden: „Cúm ter quína[^]berant a náto saécula Chrísto^o" En waarom zóu er dat niet gestaan hebben?

Kan de letterschilder, na al zijn ongelukken in de tweede regel ook hier niet gefaald hebben? Mógen we dat van hem denken? We kunnen dat rustig op ons nemen; het zal hem geen kwaad doen, want onwetend zondigt men niet.

Ten eerste: het woord „quina" behoeft niet expliciet zo vóór hem gestaan te hebben; er kan QNA of QVIN gestaan hebben, of iets dat wij nu niet kunnen uitmaken zolang we niet weten of de tekst oorspronkelijk in de CAPITALIS QVADRATA of in MINUSKEL, of in een GOTHISCHE fractuur was geschreven. (Ook voor de reconstructie van de syllaben die er nu als „presta silitque" figureren, is dat van belang; àls het woord achter „praesul" ook met een p is begonnen, kan er p, gestaan hebben voor „per", p̄ voor „prae", voor „pro", om maar enige van de mogelijkheden te vermelden die variëren naar landstreek en eeuw) pā komt als schrijfwijze van „praesta" voor in de XVIe eeuw. Ten tweede, wàt er ook gestaan heeft, het zal zeker „slecht leesbaar" geweest zijn, want hier stond kennelijk ook een verknoeid stukje van die tekst die in 1891 „niet goed leesbaar meer was".

En als een Groningse classicus in 1971 in „ter quinque" geen been ziet, behoeven we van iemand in Riethoven (?) in 1891 niet te verwachten, dat hij van iets slechts leesbaars iets beters maakt. Illustratief hiervoor: het voorbeeld uit het Centraal Museum Utrecht, boven genoemd. Het laatste woord van het opschrift is fout: er staat NECE, er moet staan NECĒ = *necem*. Christus onderging de dood, dus de dood móet daar i.d. accusatief staan (l.vw). En zo staat het er ook, alleen de letterschilder heeft het niet gezien. Hij heeft keurig NĀ en IMPOSITŮ gepenseeld, wat „nam" en „impositum" representeert; waarom dan NECE en niet NECĒ? Omdat het streepje onduidelijk, donker, was geworden, en de letterschilder miste het niet, zag het dus niet, schilderde het niet. Alleen wie weet dat het er *moet* staan, en *dus* scherp kijkt, kan het nog zien staan. Als zo iets A.D. 1972 gebeurt onder de hoed van de Kardinaal en onder de hoede van Mej. Houtzager, wat zal er dan in 1891 te Riethoven geschieden? De slecht-leesbare staart van „ter

quina" of „ter quinque" of „ter " is bovendien met een slecht-leesbare kop van „aberant" best te rijmen.

Eén argument tegen mijn „*ter quina*" wil ik zelf geven. In de volgende regel staat „*bis sex*, (2 x 6), i.p.v. het correcte „*bis senis*". Ik kan hier niet in extenso op ingaan. Alleen voor belangstellenden dit: „*bis sex*" komt in hoog-klassiek latijn nogal eens voor, b.v. in Ovidius' *Metamphosen* alleen al zes maal.

„Ter sex" (3 x 6) „quater sex" (4 x 6) praktisch nooit. Men hóórt ook: „het klinkt niet". Maar „bis septem", „bis novem" komt men tegen; *correct* zou zijn „bis septeni", „bis noveni". *Bis* heeft zich dus anders gedragen dan een „echt" distributief telwoord. Er is een grond voor, dat wij nóg „bis! bis!" roepen; heeft er ooit iemand „ter! ter!" horen roepen? Dan is er nog een *emotionele* band tussen *bis* en *sex*; die is zo oud als ons schrikkeljaar, d.i. 2000 en 16 jaar. Een schrikkeljaar heette „bissextilis", later is de schrikkel*dag* ook zo genoemd. Een zweem van bijgeloof heeft die band zeker bestendig; Du Cange citeert het spreekwoord: „le bissextile a tombé sur cett'affaire".

Conclusie: er kan evengoed „ter quina" gestaan hebben als „ter quinque" en dan heeft de auteur correct latijn geschreven, (z. Ernout-Thomas, *Syntaxe Latine*, Paris, Klincksieck, 1964, p. 176. Eenvoudiger in Fernhout-Houdius' „*Lingua Latina*", het beste latijns leerboek in Nederland p. 88 v.) Het „bis sex" direct daarop plaatst hem in goed gezelschap: o.a. van Ovidius en, nogmaals, de Humanisten kenden en schreven hun latijn uit de, formidabele, stukken literatuur die zij uit het hoofd kenden. *Wij mogen* dus, *methodisch*, bij ons tekst-herstel *niet de overweging toelaten*, dat „onze XVIe humanisten" er wel eens naast peuterden. Niets in de tekst geeft ons daar het recht toe, after all.

Maar *wij moeten wél, methodisch, dié passage, waar de auteur niet herkenbaar meer is* doordat we er de niet-latijnkundige letterschilder ontmoeten, *rustig elimineren*, en ons ontslagen achten bij een reconstructie zo dicht mogelijk bij die corrupte woorden te blijven. Concreet gezegd: een invullen van woorden die zoveel mogelijk op „*presta silitque*" lijken, vergroot onze trefkans in casu juist *niet*.

Daarvoor geef ik ten slotte nog een corrollair argument, vrijblijvend; het *beginsel*: we moeten deze tekst *van de inhoud uit* reconstrueren, en we zijn alleen *gebonden aan de vijf syllaben _ v v _ v*, *niet* aan de letters die er nu

staan, - dat beginsel staat van het nu volgende argument eigenlijk los. Maar het argument *illustreert* dat beginsel wel, en maakt meer aannemelijk de stelling, althans de mogelijkheid, dat een conjectuur die met „prae- begint, de trefkans wellicht juist *niet* vergroot.

Praesul is niet zo'n heel gewoon woord. Het komt voort uit het college van priesters die een rituele dans uitvoerden, de „Salii“; „prae-sul“ is hun vóórdanser (zo nog bij Cicero). In de betekenis van „bestuurder“, „directeur“, „beschermer“ komt het bij latere schrijvers voor, b.v. bij Ausonius van Bordeaux (350 n. Chr.) en latere. Ook als „bisschop“ verschijnt het dan, gelijkwaardig met „anti-stes“.

Dat onze auteur het gebruikt, duidt dus wel weer op belezenheid. Maar dat de letterschilder het maar raar vond, ligt voor de hand. Nu is het een bekend feit, dat moeizaam-werkende kopiïsten een hen typerende fout (kunnen) begaan: een moeilijk woord volbracht hebbende, blijven ze onder de ban van dat woord wanneer ze voort-schrijd(v)en, en herhalen het (gedeeltelijk) waar het ongerijmd is.

Uit een oud vergaarbakje met aantekeningen geef ik wat voorbeelden. Ze zijn dus *niet* speciaal voor dit doel opgezocht.

Juiste lezing (authentiek of hersteld):

Ovidius, Met. X, 145 mala robura
Vergilius, Aen. I, 513 simul ipse simul percusso
Iuvenalis, VIII, 96 quidquid . . . reliquit
Tacitus, Ann. I, 28, 5 In vulgus. Hi vigiliis
Venantius Fortunatus, „Pangue Lingua“
vs. 18 levatur immolandus

Copist:

mala robula (robula is nonsense)
simul ipse simul perculsus . . .
(ul - ul leidt tot 3e ul)
quidquid . . . relinquit (...)
(2 x quid leidt tot 3e quid)
In vulgus in vigiliis
(gelijkenis v. *vulg* met *vigil* leidt tot (doorwerken van éérste op tweede groep woorden).
levatur immolatur (rijm)

Meer voorbeelden op verzoek te leveren. In elk geval: het is *niet* denkbeeldig, dat de on-ervaren letterschilder tot zijn zin-loos „presta silitque“ *mede* gekomen kan zijn doordat hij nog *onder de ban van Praesul* stond. De hier gegeven voorbeelden bewijzen dat zelfs zéér ervaren beroepsschrijvers van venerabele handschriften zulke fouten maken. Het „omgekeerde“, progressieve, type fouten komt méér voor. Een vlot-schrijvende hand gaat sneller dan de geest, slaat syllaben over, loopt vooruit. Zo laten steenhouders wel eens iemand „den eersteen steen“

leggen (Kerkje van Geysteren bij Venray, 1501). Maar in óns geval is duidelijk de *trage* werkwijze toegepast).

C. Enige voorbeelden:

Hiermee heb ik over „het raadsel van Riethoven" het mijne wel gezegd. Natuurlijk zou ik er zelf het meest mee ingenomen zijn, als ik nu een lezing kon voorstellen, die het voorafgaande geschrijf overbodig zou maken door een innerlijke én uiterlijke waarschijnlijkheid. Dat kan ik niet, en ik heb mij van begin af aan daarvoor verontschuldigd door er op te wijzen, dat we *éérst alle uitwendige gegevens* moeten kunnen overzien, voor we weten *of*, en zo ja, *hoe* de „oplossing van het raadsel" te vinden is. Nu we nog géén uitwendige gegevens hebben behalve de hierboven besprokene, die ons door de toestand van de huidige drie-regelige redactie aan de hand zijn gedaan, blijven alle reconstructiepogingen, eigenlijk, à priori half werk. Toch wil ik tenslotte precies omschrijven *wat we, methodisch*, nu, in afwachting van eventuele nieuwe gegevens, kunnen doen en enige *proeven* van pogingen geven. Ik heb dus *optimaal* deze tekst:

*Mártinús, populi óccursú Rythóvius Ipris
Súscipitúr praesúl _ v v _ v v Larés
Cúm ter qui'na aberánt a Christo saécula náto
Ét bis séx lustris ádditus ánnus erát*

Blijft te cureren de (tweede helft van de) tweede regel.

Eerste voorstel: Súscipitúr praesúl, déserrítque Larés,

Eigenlijk is dit dus een terug-vertaling van de vertaling van Nootboom: „en zei zijn familie vaarwel"; wat ruimer genomen: „verliet (voorgoed) zijn geboortegrond".

Bezwaar: - boven al gezegd, - Riethovius verliet zijn „Heem" niet pas in 1561.

Tweede voorstel: Súscipitúr Praesúl, cónsulátque Larés,

wordt ingehaald als bisschop, en begroet zijn huisgoden,

en betreft zijn huis, („*persalutat*" ad libitum).

Bezwaar: „consalutat" is metrisch niet correct; de quantiteiten van het woord zijn consalutat. En de XVIe eeuwse auteur fouten laten maken is hierboven al als ontoelaatbaar van de hand gewezen.

Derde voorstel: Súscipitúr Praesúl, praéstites átque Larés.

Toelichting: Dé plaats over de *Larés* is: *Ovidius, Fasti, V, 129 sq.* In de *Fasti* verklaart Ovidius de feestdagen van de Romeinse Kalender, en wel uit hun oorsprong (aetiologie). Op *I Mei* heet het:

Práestitibús Maiaé Laribús vidére Kaléndae Aram Cónstituí.

„Aan de Beschermende Lares zagen de Kaléndae (d.i. de 1e v. d. maand) van Mei een altaar worden opgericht.”

De Lares Praestites zijn de beschermgoden van huis-en-haard, maar ook van de hele stad. Dus zou deze regel betekenen: „Martinus van Riethoven . . . wordt ingehaald als bisschop, (hij) en zijn Beschermgoden-van-huis-en-stad.” Inderdaad, leperen kreeg een bisschop, en de geest van dat bisschopshuis werd een goede Geest voor de stad.

Bezwaar: bij het ene werkwoord „Suscipitur”, staande i.h. enkelvoud, behoren dan twee onderwerpen: Rythovius (enkelv.) en zijn Lares (meervoud). Ik wil de eerste zijn, die op deze voorgestelde lezing kritiek oefent. Ook het „suscipere” van een persoon, („aanvaarden”, hier zelfs „inhalen”) én van die Lares, „zit niet helemaal glad”. Vóór „praestites”, enkelv. „praestes” pleit weer wél, dat het in betekenis dicht bij „antistes” ligt, dat weer practisch synoniem is met „praesul” als „bisschop”. Dit laatste, én de reminiscentie aan *de Ovidius*-plaats, zou wel op goed-humanisten stijl wijzen.

Vierde voorstel: graag zou ik een lansje breken voor de conjectuur „praestabilit” van de heer Fokkelman. Zij is werkelijk niet onbekoorlijk. De wonderbare gedaanteverandering van Lares = huisgoden = diocesanen heb ik er overigens helemaal niet bij nodig. Ik vertaal gewoon: „en vestigt (er, in leperen) zijn huisgoden” = „Vestigt er zich, vast en wel”.

Het bezwaar, dat Fokkelman zelf ook zag, is en blijft: „praestabilire” bestaat niet. Voor zover ik kon nagaan tenminste niet; en ik ben het zó ver nagegaan als men onder dit artikel zelf weer kan nagaan: geen der daar aangehaalde lexica geeft het. „Praestabilis” bestaat, inderdaad; maar de a van dat woord is lang; en als we het woord nergens in levenden lijve aantreffen kunnen we *niet* nagaan of „praestabilit” metrisch correct is. (Leibnitz, anderhalve eeuw later, in heel andere context, schrijvende kan ons niet van dienst zijn, n' en déplaise à Mr. Fokkelman, die met de „harmonia praestabilita” van Leibnitz trouwens niet uit volle borst instemt. Is mijn vermoeden juist dat hij ze uit het afzichtelijk-domme boek van Dr. F. de Graaf heeft opgeduikeld?

Vijfde voorstel: Wij zijn tot nu toe onwrikbaar aan die Lares trouw gebleven. Toch weten we, methodisch, alleen maar dít, dat „Súscipitur Praesúl _ v v _

v larés" opgevuld moet worden. Kán dat niet zo: „_ v v _ *hilarés*"? We weten toch immers, dat de entree van Riethoven een echte *joyeuse entrée* was? Met optochten, spelen van liefst vijf rederijkerskamers, waaronder „De Vreuchdenaars". Is het dan zo dwaas om in die regel, die over dat „inhalen" gaat, een glimp van die vreugde te willen ontwaren? „Hilares" zijn „blijde mensen". B.v. „*Exsiliúntque hilarés*"? „en Men springt-en-danst, blijde mensen"?

Met dit laatste blijmoedige voorstel nodig ik alle belangstellenden uit een goed slotaccord op dit lange lied te bedenken.

A. VAN GOOL

Geraadpleegd, en alleen met auteursnaam geciteerd:

R. Stephanus, Thesaurus Linguae Latinae, (Paris, 1532) gebruikte ed. v.

Jo. Matth. Gesner, Thesaurus Linguae et Eruditionis Latinae post Stephani et

aliorum curas ... (Lipsiae, 1769).

Aeg. Forcellini, Totius Latinitatis Lexicon (gebr.: 3e ed., 1831).

Lewis & Short, A Latin Dictionary, Oxford, Clar. Press (1879), 1958.

Du Cange, Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis (Paris, 1678) gebr. ed. 1736-40 en latere, o.a. 1883-88.

Maigne d'Arnis, Lexicon manuale ad Scriptores mediae et infimae Latinitatis, Paris, 1890.

Latkam, Revised Medieval Word List, Oxford Un. Pr., London, 1965.

Niermeyer, Mediae Latinitatis Lexicon minus, Leiden, Brill, 1954-64.

Souter, A Glossary of Later Latin to 600 A.D. Oxford Clar. Pr., 1957.

IV. PANKEN OVER HET RAADSEL VAN RIETHOVEN ⁵

Uitvoerig poogt de heer A. van Gool in Brabants Heem XXVI, nr. 2 het raadsel van Riethoven te ontraadselen. Zijn uitnodiging „aan allen die door het raadsel van Riethoven worden gekweld" om externe gegevens op te sporen neem ik met genoegen aan. Wat bij mij na het lezen van het artikel van de heer van Gool wel even bleef hangen, was het gevoel dat de serieuze poging van de heer Fokkelman om tot een oplossing te komen wat te weinig serieus genomen werd. Zelfs als we moeten aannemen, dat de heer Fokkelman daarin niet geslaagd is, zonder zijn bijdrage tot een oplossing zou het artikel van de heer van Gool waarschijnlijk nooit geschreven zijn. En al opent dit belangrijke perspectieven, het raadsel is er nog steeds niet mee opgelost.

Alhoewel de gevraagde externe gegevens in Riethoven en omgeving niet zomaar voor het oprapen liggen, heb ik toch iets kunnen vinden. Daarvoor dook ik in het manuscript van de „Beschrijving van Riethoven" door P.N. Panken, geschreven rond 1900.

Nu doet zich het merkwaardige feit voor, dat we hier geconfronteerd worden met een tweede raadsel. Precies op de twee plaatsen waar Panken in dit werk over „de schilderij" spreekt, heeft een muis een deel van de tekst geconsumeerd. Zo ontstaat er een tweede raadsel waar we het eerste mee op zouden moeten lossen. Hoe schamel de mededelingen van Panken ook mogen zijn, alle beetjes kunnen helpen. Vandaar dat ik zijn aantekeningen hier letterlijk laat volgen.

We vinden op bladzijde 106:

„(Te Riet? jb.)hoven bewaart men zorgvuldig een op paneelkunstig geschilderd portret van den waardigen Rythovius met het volgende opschrift: *Martinus populi occursi Rythovius Ipris et lis sex lustris additus annus erat. Suscepitur praesul presta silitque lares cum ter quinque erant a nato secula Christo.*

Deze groote schilderij, zonder jaartal is waarschijnlijk in het jaar 1562 bij zijne verheffing tot bisschop of kort hierna vervaardigd. Men weet niet, hoe lang zijne geboorteplaats dit kostbaar juweel reeds bezit, vermoedelijk van genoemden tijd af.

⁵⁵ Brabants Heem XXVI 1974 p. 98-99.

Rythovius maakte er in zijne testamenten, of elders géén gewag van. Dit kleinood in den loop der tijden herhaaldelijk met vernis bestreken en eenigzins opgehelderd, had daardoor ietwat van zijne oorspronkelijkheid verloren. Hierom besloot de eerw. pastoor in 1891 het te laten herstellen en in zijnen eersten staat terug te brengen. Zulks is in dat jaar door den heer Vos te Amsterdam goed volbracht. De letters van het opschrift zijn door hem door andere vervangen; ongeveer een derde grooter dan de oorspronkelijke. Sinds bijkans eene eeuw (namelijk na de naasting) hing de schilderij in de parochiekerk, en na hare restauratie

(vervolg op blz. 107). ,

in eene kam(er? jb.).....

kunststuk hen. rstell.....

de als schilderij van..... e duidenz g.....

doch als monument nog eene veel.....

toe.

Dit aanzienlijk portret in olieverf schijnt het eenige te wezen, dat van Rythovius in zijne geboorteplaats tot heden nog bewaard is gebleven. Sedert overlang was er niets meer aanwezig van de stoffelijke voorwerpen, welke hij, bij testament begeerde naar Riethoven te zenden. Langer dan 55 jaren heb ik er, bij gelegenheid, onderzoek gedaan, of eenige inlichtingen trachten te erlangen. Ik moest desaangaande onbevredigd blijven." Tot zover Panken.

In de marge naast de weergegeven Latijnse tekst, waarvan een drietal letters afwijkt van de tekst zoals die nu óp het schilderstuk voorkomt, heeft een onbekende hand met potlood een dubbel uitroepteken neergeschreven: „totale onzin!!". We mogen hieruit voorlopig concluderen dat ook in het verleden hier iemand voor een raadsel heeft gestaan.

Dat moet Panken op een gegeven moment ter ore zijn gekomen, want op bladzijde 109 heeft hij later met bevende hand toegevoegd:

„Volgens. (rest van de regel ontbreekt jb.)

„bevat het (gerestaureer?jb.) de s(childerij?jb.)

„of het portret van (den ? jb.) verma(arden ? jb.)

„bisschop Rijthovius op de pastorie te Riethoven aanwezig abuizen of onnauwkeurigheden. Volgens eene copie, door den zeer Eerw. Heer Pastoor mij in juli 1903 (mij) overhandigd, luidt het: *adesse fertinant*

tempore Martinus populi occursa Rijthovius ipris et bis sex lustris additis annius erat. suscitur praesul praesta silitque lares cum ter quinque erant a nató secula christo."

De woorden „adesse fertinant tempore" zijn dubbel onderstreept en worden onjuist weergegeven; zie onder het wapenschild, bovenaan rechts op het portret (Br.H. XXVI-1974 Nr. 2, pag. 63): „ADESSE FESTINANT TEMPORA".

Hoe juist of onjuist de rest van de tekst hier werd weergegeven is weer een ander raadsel.

Bovenstaande „externe gegevens" brengen ons weinig nieuws, één zaak kan ons wellicht verder helpen. We lezen namelijk dat de letters nu ongeveer *eenderde groter* zijn dan voorheen. Nu heb ik me eens laten vertellen dat het met behulp van röntgenfotografie mogelijk moet zijn, oude schilderstukken „door te lichten". Daarbij zouden dan verschillende opeenvolgende verflagen te onderscheiden moeten zijn. Of deze technische mogelijkheid inderdaad op waarheid berust, durf ik niet uit de vuist te beamen. Als het echter mogelijk zou zijn op deze wijze achter de oplossing te komen, zou het de moeite waard zijn deze methode eens te beproeven. Als we ervan zouden mogen uitgaan dat de oorspronkelijke letters niet van het doek gekrabd zijn, maar door grotere „verdoezeld", dan zouden we voor een definitieve oplossing naast onze kennis van het Latijn ook de moderne techniek kunnen inschakelen.

U ziet, ook in de tijd van Panken was er al een raadsel van Riethoven. Nog steeds blijft het ons bezighouden. Laat ik besluiten met de wens dat er met behulp van de - hopelijk vele - inmiddels gevonden in- en externe gegevens spoedig een definitieve oplossing voor het raadsel gevonden wordt.

Johan H.C. BIEMANS

Bergeijk, oktober 1974.

V. HET RAADSEL VAN RIETHOVEN ⁶

Een wederwoord aan de heer Van Gool

Het uitgebreide artikel van de heer A. van Gool in de vorige aflevering van *Brabants Heem*, 1974, no. 2, pp. 59 t/m 73, noopt tot een wederwoord, dat ik op verzoek van de redactie, kort zal houden, omdat de materie voor menig B. H.-lezer onbegrijpelijk is.

Laten we, om te beginnen, eerst één ding recht zetten. Het artikel van de heer Van Gool wekt namelijk de indruk alsof de foto op pag. 63 van hemzelf afkomstig is. Waarheid is, dat ondergetekende deze foto heeft laten vervaardigen en op verzoek van de redactie, heeft afgestaan voor dat artikel. Ik meen dat dit vermeld had moeten worden. Het is jammer dat de heer Van Gool pas nu reageert op mijn artikel dat twee jaar geleden is gepubliceerd. De tijd heeft namelijk voor mij niet stil gestaan. Integendeel! Want inmiddels heb ik het bestaan achterhaald van vijf schilderijen van Rythovius, die alle grote overeenkomst vertonen met dat van Riethoven.

Twee ervan hebben een latijns epigram, waaronder dat van Riethoven. Het epigram van het ene schilderij is door de dichter ondertekend. Het is de priester-dichter-historicus Antonius Sanderus, geboren te Antwerpen in 1582 en overleden te Affligem in 1664. Hij was een tijdlang kanunnik van leper en heeft vooral bekendheid gekregen door zijn „*Flandria Illustrata*” en zijn „*Chorographia sacra Brabantiae*”. Omdat zijn ouders oorspronkelijk van Gent afkomstig waren, zet hij achter zijn verlatijnste naam meestal „*Gand(av)ensis*” (Gentenaar). Hij is ook de dichter van het prachtige epigram voor Georgius Macropedius (1486-1558), alias Joris van Lanckvelt, de rector van de Latijnse school te Den Bosch, die gezien wordt als een der belangrijkste Latijnse schooldramatici van onze Nederlanden in de 16de eeuw. Het portret met onderschrift hangt thans in het stedelijk gymnasium te Den Bosch.

Het lijkt mij dan ook niet uitgesloten, dat deze Sanderus het auteurschap toekomt van het Riethovens epigram, maar een bewijs heb ik er nog niet voor gevonden, alhoewel het gebruik van bepaalde woorden door deze dichter mijn vermoeden wel versterkt. Het onderzoek is nog steeds niet afgesloten.

⁶ *Brabants Heem* XXVI 1974 p. 100-102.

Wél zeker is, dat de voor de heer Van Gool voor de hand liggende stelling „dat die vier regels om het portret heen gezet zijn geweest," onhoudbaar is. pp. 65 e.v.

Drie jaar geleden, toen ik met mijn Rythoviusstudie begon, heb ik deze stelling al eens naar voren gebracht, omdat men het inderdaad tamelijk vaak ziet. Maar een onderzoek in de kerk van Riethoven dat een aantal uren heeft geduurd, heeft uitgewezen dat dit niet het geval kan zijn.

En thans blijkt ook dat meerdere schilderijen een onderschrift van Sanderus hebben, waarvan de tekst onder het portret staat. Trouwens ook vele andere tekstdichters hebben hun tekst onder het portret laten zetten. Ik verwijs naar het beroemde schilderij van Philippus Marnix van Sint Aldegonde in Den Haag, of het schilderij van bisschop Wilhelmus Lindanus te Gent.

Op p. 61 spreekt de heer Van Gool zijn bevreemding uit over het feit, dat ik naar aanleiding van „Lares" geschreven heb, dat het haast niet in het enkelvoud „Lar" voorkomt en hij geeft dan enkele voorbeelden, waar het wel in het enkelvoud staat? Maar wat bewijst dat eigenlijk? In zes Latijnse woordenboeken heb ik dat woord opgezocht en alle zes vermelden ze, dat dit woord meestal in het meervoud voorkomt. „Meestal" is een tegenstelling van „zelden" of „haast nooit".

Misschien mag ik hier ook vermelden, dat van negen door de heer Van Gool geraadpleegde werken (pp. 72, 73) ik er zes heb kunnen inzien via mijn „stok en stut, de Groningse classicus".

Evenmin echter als voor de heer Van Gool hebben die boeken mij verder gebracht en daarom heb ik de „latijnse bril" afgezet en me gewapend met de „romaanse".

De romaanse talen stammen weliswaar af van het latijn, en de meeste woorden van die talen kunnen zich beroepen op een latijns etymon. Maar als levende talen hebben ze ook zelf nieuwe woorden kunnen voortbrengen. Zo'n woord is voor het (oud) Frans: *prestablir*, Italiaans: *prestabilire*. (het moderne Frans kent nog uitsluitend *préétablir*). O. Bloch et W. von Wartburg: in hun *Dictionnaire étymologique de la langue française, 1ste edit. 1932, 2de edit. Paris 1950*, signaleren het reeds in een tekst van 1609.

Is het nu zo ondenkbaar dat men van dit romaanse neologisme, op analoge wijze een nieuw latijns woord heeft gevormd: praestabilire? cf. Duden: Rechtschreibung der Deutschen Sprache und der Fremdwörter, 14 Auflage, Mannheim 1958, s.v. prästablieren.

De heer Van Gool zou eens kennis moeten nemen van het „Vaticaanse” tijdschrift „Latinitas”, om te zien hoe vernuftig men nieuwe (kerk)latijnse woorden weet te vormen, om al dié zaken te benoemen, waarvan onze oude Romeinen zich in de verste verte geen denkbeeld konden vormen, en die voor ons thans heel gewoon zijn. Als hij echter de „klassiek-latijnse” bril ophoudt, zal hij nog wel meer schrikken dan van dat „ter quinque” waar inderdaad de „Groningse classicus” en ikzelf geen been meer in zien, als we de zaak vanuit de romanistiek benaderen: cf. het getal 80, 90, in het Frans:

quatre-vingts: quater viginti = 4 x 20.

quatre-vingt-dix: quater viginti et decem = 4 x 20 + 10, waar zich hetzelfde verschijnsel voordoet.

Misschien mag ik tot slot van dit wederwoord de heer Van Gool een merkwaardig stukje „latijn” voorleggen, dat ik uit een grote collectie haal: „Si bacho venusque bacas qui cetera subdis envuiqua venisti”.

Het is een opschrift bij hoofdstuk 37 van het boek „Livre de la Paix” uit 1413, van Christine de Pisan, geciteerd naar de tekstcritische uitgave van 1958 bij Mouton en Co te 's-Gravenhage (blz. 173).

Kijkend door een „klassieke” bril heeft iemand gemeend de tekst te moeten herstellen: Si Baccho ventrique vacas qui cetera subdis sub juga venisti. De vertaling luidt dan: „Als jij, die over alle andere dingen heerst, je overgeeft aan drank en erotiek, ben je zelf als een verslaafde onder het juk gekomen”.

„Bacare” is geen klassiek latijns woord. Maar zou men hier niet een neologisme hebben kunnen maken, afgeleid van „bacar, bacaris”, een soort fles of kruik met een vloeistof die over baders werd uitgegoten, (cf. A. de Wailly „Nouveau dictionnaire latin-français, Paris 1895).

Venus zou een ablativus pluralis kunnen zijn van „Venus-us” in plaats van „Venibus of Venubus: letterlijk: verkoop van goederen, dat echter in verband met Venus-veneris, schoonheidsmiddelen zou kunnen betekenen. Envuiqua is in geen enkel woordenboek te vinden, maar mogelijk hebben we ook hier weer zo'n nieuw-latijns woord gevormd uit het oud-franse envousier = envoisier = zich overgeven aan allerlei geneugten, geoorloofde

zowel als ongeoorloofde. In het neolatijnse woord komt dan wel de oorspronkelijke betekenis van „viciu[m] = ondeugd" duidelijk naar voren. Venisti kan evengoed een vorm zijn van venio-venire (komen) als van veneo - veniire = verkocht worden.

Als (vrije) vertaling krijgen we dan: Als jij, die over al het andere heerst, jezelf overspoelt met drank en allerlei schoonheidsmiddelen, (genotsmiddelen) dan verkoop je eigenlijk jezelf als een ondeugdelijk produkt. En dit past heel wel bij de persoon van de dauphin de France, Louis de Guienne et d'Aquitaine, zoon van Karel VI, die nog eventjes regent is geweest, maar reeds op 18-jarige leeftijd in 1415 stierf als slachtoffer van zijn losbandig leven. Shakespeare in zijn „Henry V" heeft hem als een zeer onsympathiek persoon gekarakteriseerd.

Van onze sympathieke Rythovius echter is het „Raadsel van Riethoven" nog gebleven. Hopelijk komt de oplossing spoedig.

B.H.A. FOKKELMAN

VI. Het onderschrift van het Rythovius-schilderij te Riethoven ⁷

Over het in het ongereede geraakte Latijnse onderschrift van een schilderij van Rythovius, die in 1561 tot eerste bisschop van Ieper werd benoemd, is in Brabants Heem reeds een drietal bijdragen verschenen, resp. van de hand van B.H.A. Fokkelman (XXIV, 1972, 111-113), F. Conradi (XXIV, 1972, 148) en A. van Gool (XXVI, 1974, 59-73). Aangezien in het laatste artikel wel een aantal voorstellen tot correctie van het gehavend tekstgedeelte werd gedaan, maar de auteur zelf geen van de oplossingen als definitief zag, lijkt het mij wenselijk nog eens op hetzelfde thema terug te komen.

Allereerst zal men er van uit dienen te gaan dat de reconstructie van de in wanorde geraakte drie regels in de vorm van twee disticha, zoals Fokkelman deze heeft voorgesteld en Van Gool nader geadstrueerd, ongetwijfeld juist is en het vaste uitgangspunt moet vormen voor de verdere vaststelling van de tekst.

Vervolgens kan men de lezing *ter quina erant*, een combinatie die gangbaar is in de latiniteit van alle perioden (men vergelijkte trouwens ook *bis sex* in de volgende regel), ondanks de hiaat beter handhaven dan een verandering voorstellen in *ter quina aberant*, die naar mijn gevoel noch als fraai noch zelfs als gangbaar Latijn te kwalificeren is. Men kan overigens moeilijk aannemen dat de schilder, die waarschijnlijk geen of weinig Latijn kende, bij het overnemen van het Latijnse opschrift het initiatief tot een dergelijke wijziging heeft genomen. Het cruciale punt is natuurlijk de emendatie van het evident foutieve *presto silitque Lares*. Reeds Fokkelman heeft (p. 113), naar het mij voorkomt, de juiste verbetering aangebracht, dezelfde correctie als zich ook onmiddellijk

aan mij opdrong, nl. *praestabilitque* (= *praestabilitque*) *Lares*¹). Er is nu slechts sprake van een uiterst lichte wijziging, hetgeen de waarschijnlijkheid van de juistheid van deze correctie - conform een algemene paleografische regel - ten zeerste vergroot: de B is door de schilder als S gelezen²). Het foutief scheiden óf samenvoegen van Latijnse woorden komt in onderschriften van tekeningen en schilderijen herhaaldelijk voor doordat de schilder woorden in een hem vreemde taal moet natekenen. In tegenstelling tot wat Van Gool aanneemt (wiens verwijzing naar praestabilis

⁷ Brabants Heem XXVI 1974 p.102-104.

overigens weinig zin heeft), is het zeer eenvoudig vast te stellen dat *praestabilitque* metrisch correct is: wij kennen immers het simplex *stabilire* en het adjectief *stabilis* uit metrische teksten.

Het inconvenient dat het werkwoord *praestabilire* niet in de lexica' wordt aangetroffen mag men niet te zwaar laten wegen: de vorm is immers van een type dat vanuit een gangbaar simplex doorzichtig is, van waaruit gemakkelijk occasioneel een samenstelling kan worden gevormd³). Navraag bij Dr. J.W. Fuchs (Woordenboek van het Middeleeuws Latijn der Noordelijke Nederlanden) en Dr. Theresia Payr (Mittellateinisches Wörterbuch) heeft duidelijk gemaakt dat het woord niet in het nog onuitgegeven materiaal van deze lexica voorkomt.

Men zou geneigd kunnen zijn voor de vertaling de door Fokkelman ingeslagen weg te volgen (deze vertaalt: „en hij bemoedigt zijn diocesanen“) en met een lichte wijziging te komen tot: „en hij bevestigt zijn woonplaats (bisschopsstad) uiterst hecht“, nl. in het geloof. *Prae* zal men dienen te zien als versterking (vergelijk *praesolidus*, *praevalidus*, *praedurus*; de werkwoorden *praedurare* en *praevalescere*; misschien mag men ook denken aan *praefulcire* en *praemunire*).

Bij deze vertaling is uitgegaan van *stabilis*. „hecht in het geloof“, dat zijn uitgangspunt vindt in een bijbeltekst als *Col. 1,23 si tomen permanetis infide fundati et stabiles*. Juist in de woelige tijden waarin Rythovius leefde was de bevestiging in het geloof een eerste eis die men aan een bisschop kon stellen.

Te verkiezen lijkt echter uiteindelijk de volgende vertaling: „en hecht (versterkend *prae-*) vestigt hij er zijn zetel“. Dr. Fuchs heeft mij namelijk gewezen op de uitdrukking *cathedralem sedem stabilire*: „de bisschopszetel laten plaatsen in de bisschopskerk“ (gezegd van Willebrord, de eerste bisschop van Utrecht; ook Rythovius was de eerste bisschop van zijn nieuw opgerichte diocees), zoals die in het vijftiende-eeuwse Chronicon Tielense (p. 15) voorkomt:

beatus Clemens ... prope castrum Traiectum ... construxit ecclesiam, in qua cathedralem sedem stabiliri iussit: „de heilige Clemens ... bouwde bij de sterkte Traiectum ... een kerk, waarin hij zijn bisschopszetel liet plaatsen.“ Ook in een paralleltekst komt een dergelijke uitdrukking voor.

Van hieruit kan zich gemakkelijk de meer algemene betekenis ontwikkeld hebben: „in een plaats zijn bisschopszetel vestigen“. *Lares*, dat in het

onderschrift het metrisch onmogelijke *sēdem* vervangt, is gangbaar in de zin van woonplaats, en heeft dus slechts een lichte verschuiving van betekenis ondergaan.

Nijmegen

G.J.M. BARTELINK

¹⁾ Zijn andere hypothese *praesto stabilitque Lares* is af te wijzen op grond van: metrische bezwaren.

²⁾ De door Van Gool voorgestelde emendaties die te ver van de overgeleverde tekst afwijken zijn te verwerpen: *deseruitque, consalutatque* (bovendien een vorm met metrische bezwaren), *praestites atque* (onder verwijzing naar een geïsoleerde passage in Ovidius' *Fasti*), en de aanvulling van *Lares* tot *hilares*.

³⁾ De mogelijkheid van een dergelijke vorming wordt verstrekt door het bestaan van *prestabilire* in het Italiaans en *préétabilir* in het Frans (met de betekenis: „van te voren vaststellen”).

De door Van Gool geciteerde Leibniaanse uitdrukking *harmonia praestabilita* is eveneens een voorbeeld van een vorming *ad hoc* met *stabilire*. In de woordenboeken is *praestabilire* niet te vinden. Alleen bij A. Bartal, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae* (Leipzig 1901, herdruk Hildesheim 1970) vindt men op p. 517 de term *praestabilitio*, maar eerst in een negentiende-eeuwse bron!

Na vele vruchteloze pogingen tot een oplossing van het op raadselachtige wijze ontstane raadsel rond het schilderij van bisschop Rythovius is op vrijdag 21 maart 1975 klaarheid gekomen in deze kwestie.

Het artikel van J. Biemans: "Panken over het raadsel van Riethoven" in jaargang 26 (1974), blz. 98-99 van dit blad gaf de stoot tot een röntgenonderzoek.

Op dat artikel kwam namelijk een reactie van een kringlid van "De Acht Zaligheden", zelf werkzaam in de röntgenbranche. Het is dit geachte kringlid, de heer H. v. d. Wetering uit Wintelre die het vriendelijke aanbod deed: "Indien er prijs op werd gesteld het schilderij aan een röntgenonderzoek te onderwerpen". Omdat de aan een dergelijk onderzoek verbonden kosten voor ondergetekende tot een strikt minimum beperkt werden ben ik op het gedane aanbod ingegaan.

De pastoor van de Riethovense parochie C. Hoendervangers was onmiddellijk bereid het schilderij voor het onderzoek af te staan, mits de nodige garantie aanwezig was dat het in zijn huidige staat terugkwam.

Van ganser harte zeg ik op deze plaats nogmaals mijn oprechte dank aan de heer v.d. Wetering en de Riethovense parochieherder. Ook gaat mijn dank uit naar het transportbedrijf Antonis te Riethoven dat voor een goed en veilig vervoer van het schilderij zorg gedragen heeft. Mijn dank gaat tenslotte nog naar de heer J. Biemans te Bergeijk wiens artikel, zoals reeds gezegd, als het ware het startschot is geweest voor het onderzoek.

Het zal hem deugd doen te vernemen dat de door Panken genoemde restaurateur Vos vermoedelijk identiek is met Franciscus Josephus Aloysius Vos, geboren te Amsterdam 10 september 1847, overleden te Haarlem 3 januari 1921, die tot 1894 te Amsterdam werkzaam was als kunstschilder en restaurateur. (vgl. P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandsche beeldende kunstenaars 1750-1950*, dl. II (1970), blz. 536). Dit gegeven dank ik aan de gemeentearchivaris van Amsterdam, dr. S. Hart.

⁸ Brabants Heem XXVII 1975 p. 45-49.

Laten we nu eens het Riethovense schilderij vergelijken met het schilderij dat te leper bij de Zwarte Zusters Augustinessen in de Rijselstraat hangt en afkomstig is van het voormalige Jezuïetencollege aldaar. Er is een grote overeenkomst tussen beide, maar toch ook verschil, al was het alleen maar het ontbreken van een onderschrift en het “perkament” in de van kijker uit geziene linker bovenhoek. Legt men er nog het schilderij naast dat zich bevindt in het bisschoppelijk groot-seminarie van Brugge, dan ziet men ook hier naast duidelijke gelijkenis enig verschil.

Van dit laatste schilderij nu bezitten we het volgende gegeven (archieff bisdom Brugge, fonds bisdom Ieper 1,89): *“Anno Domini 1687, die 6 Maii, Benefactores quorum liberalitate novum accessit ornamentum in refectorio seminarii episcopalis Iprensensis per picturas repraesentantes episcopos ab rerectione sedis.”*

“Op 6 mei 1687 is door vrijgevege weldoeners aan het bisschoppelijk seminarie van Ieper een kostbaar geschenk aangeboden ter versiering van de refter (eetzaal) bestaande uit schilderijen die de bisschoppen voorstellen vanaf de oprichting van het Ieperse bisdom om aldus de herinnering aan hen levend te houden”.

Opvallend bij het Brugse schilderij is een restauratie, waarbij de wapenspreuk “Adesse festinant tempera” vervormd is tot “Adesse festinan sempor”. Van diezelfde tijd dateert ook het schilderij dat zich bevindt te Lo bij Veurne (zie foto)! Merkwaardig is het hier een houtpaneel, evenals trouwens de drie opvolgers van Rythovius daar op hout geschilderd zijn. Verdere gegevens hieromtrent ontbreken mij, maar naast duidelijk verschil ziet men toch ook duidelijke gelijkenis.

Teruggaande naar het Riethovense schilderij is de toepassing van röntgenstralen bij het onderzoek ervan gebleken een doorslaggevende methode te zijn en een uiterst belangrijk hulpmiddel bij het opsporen van veranderingen aangebracht aan dit schilderij. Foutieve restauraties worden op deze wijze gemakkelijk aangetoond. Ons onderzoek heeft zich beperkt tot het “perkamentje” en de tekst onder het schilderij, nadat men eerst had vastgesteld dat er geen tekst om het portret heen gezet is, zoals de heer A.

van Gool als voor de hand liggend aanneemt: Brabants Heem 26 (1974), blz. 65.

En nu ik toch het artikel van A. van Gool memoreer, moet ik hem de voor hem teleurstellende mededeling doen dat “het hele ‘Quinque’ dat er eigenlijk niet mag staan” er heel duidelijk wèl staat! Het “onverteerbare” *erant* blijkt *ierant* te moeten zijn: voltooid verleden tijd of plusquamperfectum van het werkwoord “*ire*” = gaan, dat o.a. volgens A. de Wailly in zijn *Nouveau dictionnaire français*, Paris, 1895, ook het “vergaan”, “verstrijken” van de tijd beduidt. Wat er oorspronkelijk gestaan heeft, verspreid over twee en een halve regel, is het volgende:

Martinus populi occursu Rythovius Hipris et bis sex lustris additus annus erat suscipitur praesul perstabilitque lares cum ter quinque ierant a nato secula Christo.

Dit is de oorspronkelijke tekst die nog heel vaag doorkomt en in een tamelijk groot lettertype is gezet geweest. Bij een eerste restauratie heeft men de tekst “uitgewist” en in enigszins andere vorm opnieuw aangebracht, gedeeltelijk over het *uitgewiste* heen.

Bij een tweede restauratie heeft men eveneens het onderschrift uitgewist en opnieuw aangebracht. Men heeft zelfs gedeelten van het doek “vernieuwd”, zoals duidelijk te zien is. En bij deze restauratie moet het gebeurd zijn dat, zoals prof. G. Bartelink stelt op blz. 103 van *Brabants Heem*, 1974, de **B** door de schilder als **S** gelezen is, en een foutieve scheiding of samenvoeging optreedt. Er staat namelijk perstas ilit. Maar als men goed kijkt wijkt deze **S** ietwat af van de overige letters **S**.

Voordat de Amsterdamse restaurateur Vos in 1891 de laatst bekende restauratie uitvoerde, moet er nog één voordien plaats gehad hebben. Hij zou immers de letters van het opschrift ongeveer een derde groter gemaakt hebben dan de oorspronkelijke, volgens het door J. Biemans geciteerde manuscript: *Beschrijving van Riethoven*, door P.N. Panken (± 1900).

Het röntgenonderzoek laat ons namelijk een tamelijk groot lettertype zien dat beslist niet kleiner is als dat van Vos. Van die voorlaatste restauratie is

röntgenologisch blijkbaar niets teruggevonden. Waarschijnlijk is toen reeds een verfsoort gebruikt waarin praktisch geen loodverbindingen voorkomen. Loodverbindingen geven, zo zeggen deskundigen, de duidelijkste schaduwen op röntgenfoto's, terwijl ook zinkverbindingen contrastschaduwen geven, hoewel iets minder duidelijk.

In ieder geval blijkt de **H** van Hipris reeds verloren gegaan te zijn, zoals ook de **i** van (**i**)erant en de **per** van perstabilit is vervormd tot **presta** silit. Bovendien komt er een punt op een plaats waar er een stond in een eerdere versie van de tekst, maar nu plotseling is verzeild geraakt ergens in de huidige tekst, waardoor deze volkomen onbegrijpelijk wordt. Het puntje achter "annus erat". b.v. lijkt ooit het puntje geweest te zijn op de **i** van quinque.

Wat het perkamentje in de linkerbovenhoek betreft heeft het onderzoek röntgenologisch alleen het resultaat opgeleverd dat het er oorspronkelijk niet thuis hoort maar een latere aanbrenging is. In die hoek lijkt ooit hetzelfde gestaan te hebben als nu nog op die plaats op het leperse schilderij staat: Martinus Rithovius, obiit 1583 (= overleden 1583). Met een condensor-lens en een sterk licht heb ik toch enigermate kunnen zien dat er zes korte Latijnse zinnen op het perkamentje staan, waarin enkele hoogtepunten uit het leven van de bisschop worden vermeld:

regel 1: Rythovius' deelname aan het Concilie van Trente.

regel 2: Hij verleent geestelijke bijstand aan Egmond en Hoorne bij hun terechtstelling in 1568.

regel 3: Hij had op de vergaderingen van de Staten van Vlaanderen een grote inbreng.

regel 4: Hij zet zich met veel toewijding in voor zijn bisdom en weet met overtuigingskracht de "afgedwaalden" weer tot de eenheid van het katholieke geloof terug te brengen.

regel 5: Hij overlijdt te St. Omer op 9 oktober 1583.

regel 6: leper mag terecht trots zijn op zo'n leidsman en zijn nagedachtenis moet men steeds in ere houden.

Tot slot rest mij nog te zeggen:

1. Dat uit het onderzoek is komen vast te staan dat er “knoeiwerk” is geschied en bovendien...
2. Dat momenteel het schilderij echt weer aan een restauratiebeurt toe is. De foto’s wijzen dit, dacht ik, wel uit. Misschien is het in dit monumentenjaar de moeite van het overwegen waard.
3. Dat het metrum nu helemaal correct is, en...
4. Dat ik, ondanks de heer van Gool, bij mijn voorgestelde vertaling kan blijven, temeer daar er *per* in plaats van *pre* staat.

De reeds geciteerde A. De Wailly zegt bij “per” dat het als voorvoegsel bij een woord een zeer hoge, zo niet de hoogste, graad van perfectie aanduidt.

Zo moge deze grote kerkvorst der Zuidelijke Nederlanden niet alleen voor Ieper of voor Riethoven maar voor ons allen een lichtend voorbeeld blijven in deze jammerlijke, donkere tijden, die zoveel overeenkomst tonen met de zijne.

B.H.A. FOKKELMAN

Tekst van die afbeelding op pag. 46 en 47 in Brabants Heem (hier op p. 41 en 42, j b):

*Martinus populi occursu Rythovius Hipris et bis sex lustris additus annus erat suscipitur praesul perstablitque lares cum ter quinque ierant a nato secula Christo.*⁹ Als ik echter af mag gaan op hetgeen mij te Ieper over het aldaar nog bestaande schilderij gezegd is, n.l. dat het ooit behoord heeft aan het Jezuietencollege aldaar, en dat een praktisch identiek schilderij door - waarschijnlijk uit Riethoven afkomstige - Jezuieten aan de Riethovense parochiekerk is aangeboden, neemt men thans aan, dat een pater van het college te Ieper, belast met het onderricht in het latijn, dit fraaie distichon heeft opgesteld.

⁹ Jarenlang heb ik gemeend dat het auteurschap van deze latijnse spreuk te moeten zoeken bij hetzij Antonius Sanderus 1586-1664 of bij Gislenus Bultelius 1555-1611.

Riethoven

MARTINVS POPVLI OCCVRSV RYTHOVIVS IPRIS ET BIS SEX LVSTRIS
ADDITVS ANNVS ERAT. SVSCEPIT VR PRESVL PRESTA SILTVOV
ARES CVA TER DVINOVE ERANT. A NATO SECVLA CHRISTO

Ieperen

RITHOVIVS MARTINVS PRIMVS EPISCOPVS YPRENSIS OBIT 1585

Lo - Veurne

MARTINVS RITHOVIVS I epus Ypren.

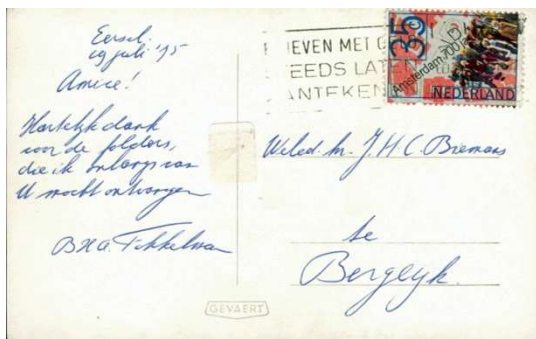
+ 9 Oct. 1583, aetatis 72, episcopus 21

Brugge

Riethoven

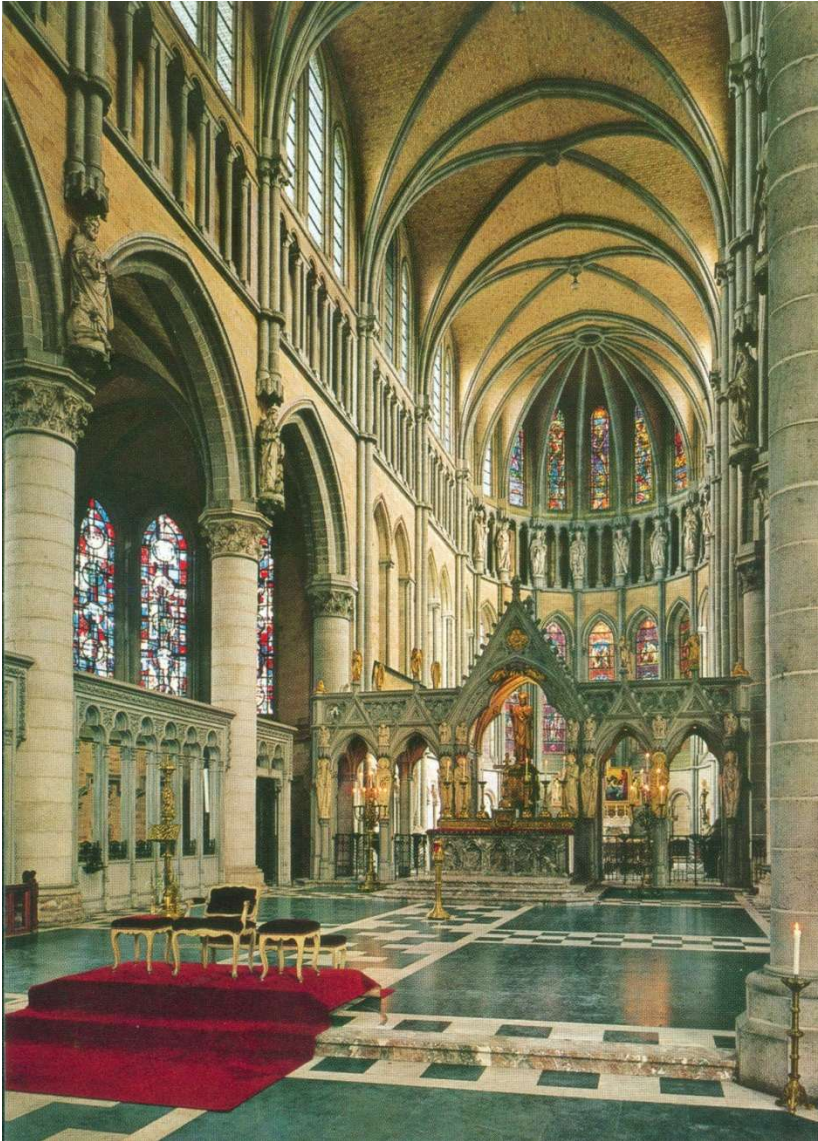
Resultaat van het röntgenonderzoek

Kaart van Ben Fokkelman 19 juli 1995

Sint Maartenskerk in Leper (foto september 1982)

Interieur kathedraal (1982)

Praalgraf bisschop Rythovius (1982)

MARTINO RITHOVIO J.
IPRESIV EPD. qui EID. CONC.
INTERFUIT; CANDALI PROFIDE
CARCERES TULIT; ODOMIROPOLI
OBUT q^o OCT OB 1657; SEMINAFIUM
IPREN HAERES POSUIT A^o 1607

Schilderij van Rythovius in de Sint Maartenscathedraal - 2015

Het praalgraf is afgeschermd met een glazen wand (september 2015).

HET BISDOM IEPER

Het bisdom Ieper werd opgericht op 12 mei 1559. Het bisdom omvatte ongeveer een derde van het afgeschafte bisdom Terwaan. De kerk van het Ieperse Sint-Maartens-klooster van reguliere kanunniken van Sint-Augustinus werd tot kathedraal verheven. De eerste bisschop Martinus Rythovius organiseerde zijn nieuwe bisdom op geestelijk en op materieel vlak. Hij kreeg echter al snel de Beeldenstorm over zich heen en Ieper kende een tijdlang een protestants bestuur. De hervonden stabiliteit van het bisdom werd vanaf 1640 opnieuw ondergraven, ditmaal door de controverse rond het jansenisme. Ook de chronische oorlogssituatie en de bezetting door Frankrijk tijdens het laatste kwart van de 17de eeuw waren niet bevorderlijk voor de stabiliteit. De bisschoppen in de 18de eeuw stonden aldus voor de zware opgave om een nieuw elan in het bisdom te brengen. Het uitzuiveren van het priesterbeeld en de nadruk op onderwijs waren pastorale strategieën die al in Trente naar voren werden geschoven en in die zin een verderzetting waren van het beleid van de eerste bisschoppen.

Tijdens de reorganisatie onder Napoleon en door het concordaat van Pius VII met Napoleon werd het bisdom op 29 november 1801 opgeheven en grotendeels ingelijfd bij het bisdom Gent en vanaf 1834 bij het heropgerichte bisdom Brugge. Het gedeelte dat tot het Franse Noorderdepartement behoorde werd in 1801 bij het hertekende bisdom Kamerijk gevoegd.

Geschiedenis van het bisdom Ieper

